УДК 811.512.145

А.Р. Рәхимова

КЕШЕНЕ ТАСВИРЛЫЙ ТОРГАН ТӨРКИ-ТАТАР СҮЗЛӘРЕ: КИЛЕП ЧЫГЫШЛАРЫ ҺӘМ МӘГЪНӘ ҮЗГӘРЕШЛӘРЕ (Г. Тукай әсәрләре мисалында)

В настоящей статье анализируются тюркские лексемы *чын* «настоящий», *карак, угры* «вор, разбойник», *чибәр* «хороший», *үксез* «ребенок, лишившийся матери» и *таңчы* «восторженный почитатель», используемые при характеристике человека, встречающиеся в поэтических произведениях великого татарского поэта Габдуллы Тукая (1886–1913). Изучая язык произведений, можно проследить определенные этапы исторического развития лексики. Конечным результатом нашего исследования является определение особенностей формирования и развития лексики литературного татарского языка в первой четверти XX века, в рамках конкретной тематической группы, а именно лексики, характеризующей человека.

Ключевые слова: татарский литературный язык, тюркские языки, древнетюркские корни, тематическая лексика, язык Тукая.

This article analyzes the Türkic lexemes *chyn* “real”, *karak, ugry* “thief, robber”, *chibur* “good”, *ksez* “child who has lost his mother” and *tanchy* “enthusiastic admirer”, used in characterizing a person, found in the poetic works of the great Tatar poet Gabdulla Tukay (1886–1913). Certain stages of the historical development of vocabulary can be traced while studying the language of works. The final result of our research is to determine the features of the formation and development of the vocabulary of the literary Tatar language in the first quarter of the XX century, within a specific thematic group, particularly the vocabulary that characterizes a person.

Keywords: Tatar literary language, Turkic languages, ancient Turkic roots, thematic vocabulary, Tukay language.

Бу мәкалә Габдулла Тукай әсәрләрендә кешене тасвирлау өчен кулланылган сүзләргә күзәтү ясау нәтиҗәсендә язылды. Чыганак китап булып Ленар Шәех әзерләгән һәм кереш сүз язган шигырьләр җыентыгы хезмәт итте [Тукай, 2013]*.

Г. Тукай әсәрләренең лексикасын өйрәнүебезнең максаты XX гасырның беренче чирегендә татар әдәби теле лексикасының формалашу һәм үсеш үзенчәлекләрен аерым бер тематик лексика – кешене тасвирлый торган сүзләр – мисалында күзәтүдән гыйбарәт. Шагыйрь әсәрләренең сүз байлыгы татар тел галимнәре тарафыннан инде шактый өйрәнелгән. Иң элек, Йолдыз Вәлитованың 1960 елларда язылган хезмәтен күрсәтергә кирәк. Ул Г. Тукай иҗатында кулланылган

* Алда мисаллар китерелгәндә, бу җыентыкның бит саны гына күрсәтеп барылачак (А. Рәхимова).

гарәпчә һәм фарсыча алынмаларны өйрәнүгә багышланган [Валитова, 1966]. Аннан соң да аерым мәкаләләрдә әдипнең фәлсәфи фикерләрен туплаган гыйбарәләр, стиль үзенчәлекләре һ.б. чагылыш тапкан [Хаков, 1970; Мәхмүтов, 1984; Нәбиуллина].

Габдулла Тукай – татар әдәби теле үсешенә зур өлеш керткән шәхес. Ул үзенең әсәрләрендә аңлаешлы һәм халыкчан тел куллана. Иҗатының баштагы чорында ул шактый чуар тел кулланган, гарәп-фарсы алынмалары да бик күп булган иске татар һәм госманлы төрек телләре йогынтысында иҗат иткән. Й. Вәлитова билгеләп үткәнчә, шагыйрьлек осталыгы һәм халык улы булу хисе арта барган саен, Г. Тукай чит телләр тәэсиреннән, искергән гыйбарәләрдән, китап теле сүзләреннән арынып, телен халык сөйләменең җанлы бизәкләре белән баета барган [Валитова, с. 92].

Әлеге мәкаләдә төрки чыгышлы татар лексемаларын тикшерү максаты куелды. Шагыйрьнең кешене тасвирлауда кулланган сүзләре шактый күпсанлы, аларның һәммәсенә дә ясалган күзәтүне мәкалә кысаларына сыйдыру мөмкин түгел. Шул сәбәпле, араларыннан иң үзенчәлеклеләре, татар әдәби теле сүз байлыгының үсеш-үзгәреш дәверләре чагылыш тапканнары арасыннан берничә сүз сайлап алынды. Тикшеренү барышында, сүзләр башка төрки телләрдә, борынгы төрки язма истәлекләр телендә очраган вариантлары белән чагыштырылды, монгол теленең сүзлек байлыгы да исәпкә алынды.

Кешене тасвирлаганда, Г. Тукай бик еш *чын* сүзен кулланган: *Бармыни бездә, гомумән,* ***чын кеше*** *кадерен белү?* [б. 41]; *Юк янымда* ***чын кеше****...* [б. 462]; *Шул сәбәпле дустны, дошманны дөрест фәркъ итмичә / Күп саташтырдык рәзил шәйтанны* ***чын инсан*** *белән* [б. 415]. Бу сүз ‘хаклык, дөреслек; дөрес, дөреслеккә туры килә торган; ясалма булмаган’ кебек мәгънәләрдә күп кенә төрки телләрдә кулланыла: башк. *ысын*, кырг. *чын*, алт. *чын*, хак. *сын*, тув. *шын*, үзб. *чин*, уйг. *чин*. Билгеле булганча, гарәп-фарсы телләренең йогынтысын күрмәгән Себер-Алтай төрки телләрендә күп кенә борынгы сүзләрнең мәгънәләре һәм кулланылыш өлкәләре күпкә киңрәк. Мәсәлән, алтай телендә *чын* сүзенең *чындык* ‘гаделлек, дөреслек’: *чындык учун* ‘дөреслек өчен, гаделлек хакына’, *чын айт-* ‘дөресен әйтү’ («*Чын, чын, чын әйтәм / Чын әйтәмен, аппагым*» дигән халык җыры искә төшә, димәк, татар телендә кайчандыр кулланылышта булып та тарайган) шуңа дәлил булып тора. Комык телендәге *чинк/чинг* ‘иң, иңиң’ сүзе дә килеп чыгышы буенча әлеге *чын* сүзе белән бәйле булырга тиеш. Күзәтүдән күренгәнчә, *чын* сүзе төрки телләрнең угыз төркемендә, шул исәптән төрек телендә дә очрамый. Тик Шәмсетдин Саминең «Камус-и төрки» сүзлегендә аның калыплашкан сүзтезмәдә очравы турында әйтелә: «*çın* ‘sahih, sadık’; *çın sabah* – sabah sadık: yalnız bu tabirde müstameldir», ягъни «*чын* ‘чын, хак, дөрес’; *чын сабах* ‘чын иртә’: бары тик бу гыйбарәдә генә кулланыла» [Sami, 1996, s. 533]. Шул ук угыз төркеменә кергән төрекмән теле исә, бу мәсьәләдә искәрмә тәшкил итә: биредә *чын* ‘хаклык, дөреслек; чын, хак, дөрес’,

чын сөз ‘дөрес сүз’, *чынымы айтсам* ‘дөресен әйткәндә’, *чын дост* ‘чын дус’, *чын йүрекден* ‘чын йөрәктән’ һ.б. рәвешендә кыпчак һәм карлук төркеме телләрендәгечә актив кулланыла. Биредә гаҗәпләнергә урын юк, чөнки төрекмән теле, гомумән, үзендәге угыз-кыпчак шәкелләренең катнашлыгы, борынгы күренешләрнең саклануы белән угыз төркемендә аерым урын биләп тора. Хәзерге монгол телендә *чин* сүзе «нык, какшамас» дигәнне аңлата һәм мәгънәсе буенча төрки телләрдәгегә охшаш сүз тезмәләрендә очрый: *чин зүрх* ‘какшамас кыюлык’ (зүрх ‘йөрәк’), *чин зүрхнээс* ‘чын йөрәктән’, *чин сүсэг* ‘ныклы ышану’, *чин үнэн* ‘чын хакыйкать’ һ.б. шундыйлар. «Борынгы төрки телләр сүзлеге»ндә бу сүзнең кытай теленнән кергән булуы күрсәтелгән – *чжень/çin* ‘дөреслек, хаклык, чын; дөрес, хак; чын’ (Мәхмүт Кашгарый сүзлегеннән (XI гасыр), «Котадгу билиг» әсәреннән (XI гасыр), Уйгурча хокук мәсьәләләренә кагылышлы эш кәгазьләре (XII–XIV гасырлар) кебек борынгы язма истәлекләрдән алынуы искәртелгән) [Древнетюркский словарь, с. 148].

Татар теле үз үсешенең төрле чорларында төрле сәбәпләр белән барлыкка килгән парлы сүзләргә бик бай. «Шүрәле» поэмасында очрый торган менә бу сүзне – *Бер дә шикләнмә, җегет син, мин* ***карак-угъры*** *түгел*... [б. 138] – Г. Тукай үзе кулъязмасында ни рәвешле язгандыр, безгә билгесез, хәзер исә, менә шулай парлы сүз кебек языла. Әмма мәгънәсе буенча ул парлы сүз түгел, аннан соңгы җөмләдән сүзләрнең саналып кына китүе, ягъни «*карак та түгел, угры да түгел*» икәнлеге аңлашыла: «*Юл да кисмимен, шулай да мин бигүк тугры түгел*». *Карак* һәм *угры* сүзләре икесе дә төрки асыллы сүзләр, тик татар телендә *угры* искергән сүз булып санала, диалект һәм сөйләшләрдә генә яши: *ог, ур* (брб.), *оры* (бгрс., кргл.), *уры* (себ. тат.) «вор» [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, б. 501, 506, 684]. *Карак* әдәби тел сүзе булып санала, ләкин фигыльнең үзен кулланырга кирәк булганда, *урлау* дип әйтелә. Сүз ясалышы тәртибе буенча, *урла-* сүзендә *-ла* дигән фигыль ясаучы кушымча һәм борынгы төрки сүз булган (oğrı «карак, талаучы’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 363] *угры* сүзе белән генетик бәйләнештәге *ур* тамыры бик ачык күренеп тора. Күп кенә төрки телләрдә бу сүз нәкъ менә ‘урлаучы’ мәгънәсендә яши: тув. *оор*, хак. *огыр,* каз. *ұры* ‘карак, урлаучы’; ком. *уру* ‘караклык, урлау’. Ә инде *карак* хәзерге төрки телләрдә күбесенчә ‘талаучы’ мәгънәсендә кулланыла: башк., нуг. *карак* ‘талаучы’, кар. *каракцы/карахчы* ‘талаучы; юлбасар’, *каракла-* ‘талау’ һ.б. «Борынгы төрки телләр сүзлегендә күрсәтелгәнчә, *qaraqçı* «талаучы, юлбасар’, *qaraqla-* ‘талау’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 425]. Моннан тыш, шул ук тамырдан булуы аңлашылган тагын бер сүз бар: *qarma* ‘талау’, *qarmala-* ‘таларга, юл басарга’ [Древнетюркский словарь, 1969, с. 428]. Бу сүзләрне чагыштырып, шуны әйтә алабыз: борынгы *кар-* тамыры ‘талау’ мәгънәсендәге борынгы сүз булып, *карак* шул тамырдан ясалган булырга тиеш. Шул рәвешле, тел үзенең тарихи үсешендә кызыклы үзгәрешләр кичергән булып чыга: борынгы төп

мәгънәсе ‘талаучы’ булса да, *карак* сүзен ул ‘урлаучы, урлашучан’ кешене атау өчен куллана башлаган, ә фигыль үзе исә, *урлау* рәвешендә кереп урнашкан; талау белән шөгыльләнүчене *юлбасар* кебек ясалма сүз белән атый башлаган. Иң кызыгы: эчтәлектән аңлашылганча, әдип бу ике сүзнең дә мәгънәсен бик ачык белгән. *Угры* сүзенең телдән төшеп калуы һәм ясалма сүз белән алышынуы Г. Тукайдан соңгы чорда булган, дип фаразларга мөмкин.

Әдәби телнең XX гасыр башыннан дәвам итеп киткән үсеш чорында күп кенә сүзләр, шагыйрь кулланган мәгънәдән читләшеп, телдә шактый сизелерлек үзгәреш кичергән. Мәсәлән, *чибәр* сүзенең хәзерге татар әдәби телендәге мәгънәсе – *бик матур, сөйкемле* (кешегә мөнәсәбәтле кулланыла) [Татарско-русский словарь, 2007, II, с. 573], ә ‘яхшы; яхшы холыклы’ мәгънәләре диалектларда гына калган [Татар теленең зур диалектологик сүзлеге, 2009, б. 747]. Г. Тукай исә, үз әсәрләрендә *чибәр* сүзен сөйләшләрдә сакланган мәгънәсендә кулланган, ә бүген әдәби телдә яшәгән мәгънәсе анда бөтенләй очрамый. *Бик матур корылмыш иде тормышы / Яхшы иде, бик чибәр көн күрмеше* [б. 44]; *Алдагы көзгә арыш, һич шөбһәсез, булыр чибәр* [б. 24]; *Кычкырды ул: «Килче монда, чибәр бала... Акыллы син, шул быргыңны сатчы миңа»* [407]. Галим Рифкать Әхмәтьянов, Л.З. Будагов фикеренә дә таянып, *чибәр* сүзен монгол теленнән алынма дип күрсәтә: монг. *чэгэ-бэр* ‘аклык, сафлык’, *чэгэ, чага* ‘ак, саф» [Әхмәтьянов, 2001, б. 234]. Хәзерге монгол телендә *цэвэр* ‘саф; матур; *куч.* кимчелексез’ дигәнне аңлата. Төрле төрки телләрдә бу борынгы алынма якын мәгънәләрдә кулланыла: тув. *шевер* ‘нәфис, оста»; ком. *чебер* ‘нәфис’, кырг. *чевер* ‘оста, эшкә уңган’, каз. *шевер* ‘оста; булдыклы’. *Чибәр* сүзенең йөз матурлыгы турындагы мәгънәсе бары тик татар һәм башкорт телләрендә генә барлыкка килгән.

Билгеле булганча, Г. Тукай – татар әдәби теле оешуга бик зур өлеш керткән шагыйрь. Ул үз әсәрләрендә татар халкының гаҗәеп бай җанлы сөйләм телен кулланган. Талант иясе булган каләм әһеле телнең сүзлек байлыгын да үстерми калмаган, әлбәттә. Биредә мисалга *таңчы* сүзен китерергә мөмкин. *«Кайда Фәрһад берлә Мәҗнүн – мин аларның **таңчысы**!»* [б. 216] – дип, шагыйрь аны ‘сокланучы, баш июче, хөрмәтләүче» мәгънәсендә куллана. *Таңчы* сүзенең тамыры булган *таң* ‘гаҗәеп; соклангыч’ бүгенге телдә, нигездә, *таң калу, таңга калу* кебек гыйбарәләрдә генә яшәп калган. Ләкин кайчандыр ул бик актив кулланылышта йөргән һәм яңа сүзләр ясаган. Мәсәлән, *тансык* сүзенең тамырында да шул ук сүз ята. *Таң* тамыр сүзенең телдән юкка чыгуы, аның урынына гарәпчә *хәйран* сүзенең кереп урнашуы белән бәйле булса кирәк. Гыйбарәләр шагыйрьнең әсәрләрендә үк янәшә кулланыла башлаган: ***Таңга калсын*** *тиречеләр, итчеләр...* [б. 219]; ***Хәйран булды*** *әнкәсе, гыйлем булгач бәбкәсе....* [б. 409]. Әдип кулланган *таңчы* мәгънәсендә хәзерге төрек телендә *hayran* ‘хәйран’ сүзенең кулланыла башлавы шулай ук кызыклы күренеш, димәк, мәгънәне бирүче башка сүз табылмаган. Мәсәлән: *Sen*

kimin hayranısın? – Г. Тукайча, *Син кемнең таңчысы?* (русчасы: поклонник), булыр иде.

Г. Тукайның иҗатын күзәтеп, аның телне, сүзләрне тоемлавының гаҗәеп югары дәрәҗәдә булганын күрергә мөмкин. Бүгенге көндә, мәсәлән, *ятим*, *үксез* сүзләре синонимнар буларак кулланыла. Шагыйрь исә, әйтик, *үксез* сүзенең төп мәгънәсе ‘әнисез’ икәнлеген белеп кулланган: *Нишләсен? – Бар бер угыл, бер кыз бала; Әнкәсе киткәч, болар* ***үксез*** *кала. (Ничек аерсын... Шул сәбәптән итә алмыйдыр талак)* [б. 49]. Бу сүзнең тамырында бик борынгы *өг*/*үг*/*үк* ‘ана’ сүзе ята (борынгы төрки телдә *ög* ‘ана’ [Древнетюрксий словарь, с. 378].

Шул рәвешле, Г. Тукай әсәрләрендә кулланылган *чын*, *карак, угры*, *чибәр*, *таңчы*, *үксез* сүзләре татар теленең тарихи үсешендә, әдәби тел оешуда барган сүз һәм мәгънә үзгәрешләрен ачык күрсәткән үрнәкләр булып торалар. Төре буенча ясалма булган *кар-ак, таң-чы, үк-сез* лексемаларының тамырында борынгы төрки сүзләр ята. Тарихи үсеш-үзгәреш кичергәндә, татар әдәби телендә *карак* сүзе *угры* сүзенең урынын алган, ә *угры* исә, *ур* рәвешендә кыскарып, фигыль тамырында яшәп калган. *Чибәр* сүзенә ясалган семантик анализ нәтиҗәсе Г. Тукай әсәрләрендә аның борынгырак мәгънәдә кулланылганлыгын күрсәтте. *Таңчы* сүзе исә, шагыйрь тарафыннан иҗат ителгән яңа ясалма сүз итеп бәяләнергә хаклы.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 272 б.

Валитова Ю.А. Иноязычные элементы в поэтических произведениях Г. Тукая (турецко-огузские элементы и арабские масдары): автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1966. 23с.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.

Мәхмүтов Х. Тукайның канатлы сүзләре // Социалистик Татарстан. Казан. 1984. 17 июль.

Нәбиуллина Г.Ә. «Тукай сүзләре» хакында/ http://flatik.ru/tukaj-szlre-hakinda

Татарско-русский словарь: в двух томах. Т. II. Казань: Магариф. 2007. 726 с.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Тукай Г.М. Актык тамчы яшь: шигырьләр / [төзүчесе һәм кереш сүз авторы Л. Шәех]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 495 б.

Хаков В. Мәктәптә стилистиканы өйрәнү. (Г. Тукай әсәрләренең теле һәм стиле). Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. 127 б.).

Sami Şemsettin. Kamus-i Türki. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996. 1574 s.

Рәхимова Асия Ризван кызы,

филология фәннәре кандидаты, Россия кооперация университеты

Казан кооперация институтының гуманитар фәннәр

һәм чит телләр кафедрасы доценты